

У дискусії взяли участь Ілля Герасімов (Ab Imperio Quarterly), Гелінада Грінченко (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), Оксана Кісь (Інститут народознавства НАН України), Сергій Єкельчик (Університет Вікторії) і Сергій Плохій (Гарвардський університет). Свої репліки для публікації погодилися надати Сергій Плохій, Оксана Кісь та Ілля Герасімов. Репліки подано в авторській редакції.

Сергій Плохій

*Гарвардський університет
plokhi@fas.harvard.edu*

Дуже дякую за запрошення на цю дискусію. Мені здається, що вона дуже на часі, бо, мабуть, жодний інший період в історії України не перебуває сьогодні в такій кризовій та невизначеній ситуації, як радянська доба. Це пов'язано з подіями Майдану, анексією Криму, російсько-українською війною на Сході.

Почалося це з «ленінопаду». Мені здається, що образ такого постаменту, на якому колись стояв Ленін, а тепер або нічого не стоїть, або є всілякі конкурентні проекти щодо того, що там має стояти, відображає стан сьогодинських дебатів про радянське минуле. Ми отримал ситуацію певної розгубленості в суспільстві в цілому та в науковому середовищі зокрема щодо того, що нам робити з радянським періодом.

Саме повалення пам'ятників Леніну, а також декомунізаційні закони, які були прийняті після цього і які, відповідно, впроваджувалися, є, з моєї точки зору, результатом багатьох процесів. Процес, про який я хотів би поговорити, – це процес делегітимізації радянського наративу, який відбувся завдяки дослідженню та засудженню злочинів комуністичної системи, – пріоритетний напрям у дослідженнях радянської доби останніх десятиліть. Ленін як головне уособлення злочинів радянського режиму врешті не втримався на постаменті української суспільної пам'яті.

Дослідження, пов'язані з пам'яттю в Україні, які ми проводили в проєкті «МАПА», говорять про те, що там, де цей процес знесення пам'ятників Леніну почався (це була Центральна Україна), в попередні 10–15 років набув значної ваги

та легітимності й, фактично, домінантності наратив про Голодомор як геноцид українського народу. Тобто цей наратив Голодомору делегітимізував радянський наратив, і врешті-решт у цьому розумінні ці пам'ятники, навіть перед тим, як вони почали падати, були або покинуті, або занедбані, або на них фактично вже не звертали уваги. І це добре показує дослідження Олександри Гайдай.

Те, що сталося зі знесенням пам'ятників Леніну, принесло хвилю заперечення радянського минулого. Не критичного ставлення, а саме заперечення. Тобто будь-які негативні явища, які є в суспільстві, пояснюються радянщиною (попри те, чи є на це підстави, чи їх немає). І наратив, який утверджується, – це наратив віктимності, дослідження тільки злочинів, жертв і жертвовності. Наратив радянської окупації, який придатний для одних частин України, не працює для інших або не працює на всьому часовому відрізку радянської доби. Так що суспільство опинилося в певній дезорієнтації – і науковці також.

Таким чином, змалювавши ситуацію, в якій ми сьогодні перебуваємо, я хотів би запропонувати дві речі, які, мені здається, стоять на часі перед нами як науковцями. З одного боку, це нагальне завдання інтеграції або реінтеграції на інших умовах, на інших підставах комуністичного чи радянського минулого в новий український національний наратив. Цей наратив фактично став переможцем, але він ще тільки твориться, він повністю не забронзовів. Його ще немає на постаменті, і зараз є унікальна нагода визначити, яким він буде. Його майбутнє буде залежати від того, наскільки професійно та відповідально ми поставимося до питання про осмислення радянського минулого та радянської спадщини в контексті української історії ХХ століття.

І другий аргумент, який я хотів би запропонувати для обговорення, – це інтеграція радянсько-українського минулого в ширший транснаціональний контекст. Передусім тут ідеться про контекст радянської історії, тобто історії Радянського Союзу, але не менш важливою є інтеграція цього досвіду в контекст Східноєвропейської історії, історії комуністичного світу, історії ХХ століття в цілому.

Відносно викликів, пов'язаних з першим завданням – інтеграцією знання про радянське минуле в український національний наратив. Головна річ, яку, як мені здається, тут варто подолати, – це уявлення про радянську добу як добу, в якій час зупинився, а соціальні та культурні процеси потрапили під своєрідний арешт або регресували. Насправді, як ми знаємо, незважаючи на терор і тиск держави, суспільство в цей час не припинило розвиватися і пройшло через кілька надзвичайно важливих трансформацій. Дуже важливо дати сьогodнішньому суспільству зрозуміти, що без цього радянського минулого не було б України 1991 року. Що багато і здобутків, і проблем, які ми сьогодні маємо, починаються саме в цьому минулому.

Одна з моїх недавніх праць пов'язана з Чорнобилем. У ході презентації цієї роботи я зіткнувся з реакцією в Україні, яка говорить мені про те, що Чорнобиль

сприймається як минуле, яке закінчилося, як перегорнута сторінка. Це дуже чітко вписується в наратив української віктимності. Фактично сьогодні ми реалізували гасло кінця 1980-х років «Хай живе КПРС на Чорнобильській АЕС». На Чорнобильській АЕС залишилися всі ці комуністичні артефакти, ми намагаємося їх документувати, фотографувати, але Чорнобиль фактично списаний у цей комуністичний заповідник... При цьому забувається те, що 50% української електроенергії сьогодні добувається ядерними станціями, що Чорнобиль – це не тільки комуністична ідеологія, Чорнобиль – це дуже багато речей, які залишаються з нами сьогодні. Передусім це відповідальність суспільства за те, що відбувається з нами. І закриття цієї коробки, цього ящика з Чорнобилем (сказавши, що це тільки радянське минуле) призводить до безвідповідальності. Ми не беремо відповідальність на себе за якісь речі, пов'язані з нами як суспільством, до 1991 року. І фактично це є така індульгенція чи дозвіл продовжувати старі радянські практики, адже вони не проговорені та не осмислені.

Інший приклад, також пов'язаний з моїм недавнім дослідженням, – це історія Карибської кризи. Досліджуючи цю тему світової історії, я несподівано для себе відкрив цілі мережі не тільки української партійної номенклатури, а й також генералітету, офіцерів і так далі, які відіграли важливу роль у ядерній історії СРСР та світу. Ось приклад: командувач ракетних військ на Кубі – уродженець Чорнобиля Ігор Стеценко, генерали, які віддають накази збити американський літак, – Гречко і Гарбуз тощо. Це те, про що ми фактично мало що знаємо: українці та вихідці з України як молодші партнери в управлінні імперським проектом СРСР. Це річ, яка визнавалася в тому числі деякими діаспорними дослідниками, такими як Ярослав Білінський, який писав книгу про Second Soviet Republic, але вона фактично сьогодні списується в утиль, бо абсолютно не вписується в наратив віктимності. Проте без розуміння ролі, яку Україна та українці відіграли у створенні, функціонуванні, а потім ліквідації СРСР, ми не зрозуміємо ні модерну історію України, ні історію СРСР, ні роль, яку Україна відіграє сьогодні у світі.

Питання про молодшого партнера в управлінні СРСР підводить мене до другої тези, яку я, власне, вже анонсував. Ідеться про інтеграцію українського досвіду в ширший досвід – радянський, а також досвід комуністичного світу в цілому. Тобто тут подвійне питання. Перше – про те, що Україна дала СРСР, як вона визначила це утворення, а СРСР був створений і розвалився навколо України. І друге питання – що СРСР привніс в Україну. На ці питання можуть з'явитися відповіді тільки в результаті компаративних досліджень, які становлять неабиякий виклик. Він пов'язаний сьогодні з тим, що розвиваються національні історіографії в колишніх республіках, так само як це відбувається в Україні. Колись усе було тільки російською мовою, а тепер треба знати узбецьку мову та інші для того, щоб розуміти і порівнювати нас, скажімо, з Узбекистаном. Але ці речі починають рухатися, і це, мені здається, надзвичайно важлива перспектива для досліджень.

Ми сьогодні опинилися в дуже виграшній ситуації через відкритість, безвізність України, через відносну відкритість архівів в цілому й архівів КДБ зокрема. Представники нового покоління аспірантів на Заході, які досліджують Радянський Союз, здебільшого роблять це на підставі українських архівів. На сьогодні в Києві є три гарвардських аспіранти, які досліджують різні аспекти історії СРСР – і досліджують їх через Україну. Це, звичайно, можливість. Це така можливість, якою свого часу скористалися поляки в 1960–1980-х роках, коли Радянський Союз був закритий, коли з'явилися «Нормани Дейвіси», які не потрапили в Москву, але почали працювати над історією Польщі. І цей суто практичний момент варто використати, адже дослідження історії України ХХ століття світовою спільнотою істориків допоможе зі ще однією важливою інтеграцією – включенням наших знань і досліджень про український комуністичний досвід у ширший європейський та світовий історіографічний контекст.